

Л. Б. ГАРАЩЕНКО
(Харків, Україна)

БАГАТОКОМПОНЕНТНІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ ЗАГАЛЬНОТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

Розкрито закономірності формування багатоконпонентних термінів-словосполучень у загальнотехнічній галузі, визначено найпоширеніші структурні моделі багатоконпонентних термінів.

Ключові слова: загальнотехнічна терміносистема, багатоконпонентні терміни-словосполучення, довжина терміна.

За останнє десятиліття вітчизняне термінознавство збагатилося фундаментальними розвідками, присвяченими вивченню сучасних терміносистем. У процесі їх дослідження особливого значення набуває аналіз дери-ваційних процесів, виявлення закономірностей у способах творення термінів різних галузей науки і техніки.

Лінгвістичні дослідження свідчать про переважання в галузевих терміносистемах номінацій, до складу яких входять два і більше компонентів (праці М. П. Годованої [3], О. М. Іващишина [6], Б. П. Михайлишина [10], О. Г. Чумак [12], Л. Д. Малевич [9], О. В. Чуєшкової [11], Д. П. Шапран [13], Л. В. Козак [7] та ін.).

Аналізуючи підмову загальнотехнічної галузі, спостерігаємо співіснування в ній однокомпонентних та дво- й багатоконпонентних термінів, вивчення яких є актуальним теоретичним і практичним завданням лінгвістики, оскільки дає підґрунтя для узагальнень щодо динаміки розвитку української термінології в цілому і технічної зокрема.

Мета статті – виявити закономірності формування багатоконпонентних термінів-словосполучень загальнотехнічної метамови, окреслити найпоширеніші структурні моделі, визначити ступінь їх продуктивності.

В українському мовознавстві усталеним є поділ словосполучень на прості й ускладнені, запропонований І. Р. Вихованцем. Згідно з цим поділом до простих науковець зараховує двоконпонентні словосполучення, а ускладненими називає сполуки, які складаються мінімально з трьох компонентів [1, с. 196]. Ураховуючи думки відомого синтаксиста щодо кількісних та якісних характеристик багатоконпонентних словосполучень, до складних відносно термінів-словосполучення з кількістю компонентів від трьох до п'яти й більше.

Як показав проведений аналіз, у загальнотехнічній термінології кількість багатоконпонентних термінів порівняно незначна, але необхідність їх очевидна, оскільки вони мають конкретніше, точніше значення завдяки залежним словам, що уточнюють значення певної термінолексеми. Багатоконпонентні терміни-словосполучення фіксують не всі аналізовані словники, оскільки їх як відносно вільні можна розкласти на менші, проте деякі

термінографічні праці їх засвідчують. Усього ми дослідили близько 9000 термінів-словосполучень загальнотехнічної галузі, і лише 5,5% із них виявилися багатоконпонентними. 3-поміж них трикомпонентні становлять 90% – це складні словосполучення, що складаються з трьох повнозначних слів. “В основі складних словосполучень лежить модель абсолютно простого словосполучення” [5, с. 65]. На основі цього у сучасній українській мові виділяють три типи складних словосполучень: 1) просте словосполучення + залежне від нього окреме слово; 2) головне слово + залежне від нього словосполучення; 3) головне слово + два залежних слова, не пов’язаних між собою, і таких, які не утворюють словосполучення [5, с. 65].

Серед трикомпонентних номінативних одиниць загальнотехнічної галузі переважну більшість становлять терміни-словосполучення перших двох типів, компонентами яких можуть бути терміни і загальноновживані слова, які у складі номінації стають термінологічно навантаженими: *ливарна машина – відцентрова ливарна машина* (РУСІТ), *кувальний штамп – верхній кувальний штамп* (РУЗС, с. 162), *густина заряду – поверхнева густина заряду* (РУНТС, с. 242), *гайковий (мутровий) ключ – універсальний гайковий ключ* (РУЗС, с. 30). Кожен із детермінантів багатоконпонентних термінів-словосполучень указує на властивість відповідного предмета чи процесу, важливу ознаку, якнайточніше розкриває спеціальне поняття у різних сферах діяльності людини.

У межах трикомпонентних номінативних одиниць виділяються такі словотвірні моделі:

1. Переважну більшість становлять терміни, у яких основне термінологічне значення виражене групою іменник + прикметник (дієприкметник) + іменник, у якій виокремлюємо моделі: а) іменник у називному відмінку + прикметник (дієприкметник) + іменник у родовому відмінку: *вид напруженого стану* (РУСІТ; CD), *барабан парового котла* (РУСІТ; CD), *блокування розподільчого пристрою* (РУСІТ; CD), *жало плющильних валиків* (РУЗС, с. 41), *муфта вільного ходу* (РУЗС, с. 70), *кок повітряного гвинта* (РУСІТ, с. 256), *арматура залізобетонних конструкцій* (РУНТС, с. 30), *рідкоплинність розплавленого металу* (РУСІТ, с. 182); б) іменник у називному відмінку + прикметник (дієприкметник) + іменник в орудному відмінку, зокрема з прийменником: *доведення абразивними брусками* (РУЗС, с. 39), *лутування срібним припоєм* (РУЗС, с. 87), *передача гнучким зв’язком* (РУЗС, с. 89), *електрозварювання відкритою дугою* (РУЗС, с. 169), *шуруп із конічною головою* (РУЗС, с. 163), *лампа зі швидкісною модуляцією* (РУЗС, с. 60); в) іменник у називному відмінку + прикметник (дієприкметник) + іменник у місцевому відмінку: *балка на пружній основі* (РУСІТ; CD), *виливання у відкритій формі* (РУЗС, с. 62), *випробування в нагрітому стані* (РУЗС, с. 52); г) іменник у називному відмінку + прикметник + іменник у знахідному відмінку, зокрема з прийменником: *допуск на механічне оброблення* (РУЗС, с. 39).

2. Значну частину в аналізованій терміносистемі становлять терміни-словосполучення, утворені за моделлю прикметник (дієприкметник) + прикметник (дієприкметник) + іменник: *порожнисті керамічні блоки* (РУСІТ; CD), *ротаційна друкувальна машина* (РУСІТ; CD), *однофазний спожива-*

ний струм (РУЗС, с. 139), ударні динамічні випробування (РУЗС, с. 144), основна оперативна пам'ять (РУНТС, с. 222), відбортований стиковий шов (РУЗС, с. 160), тигельна електроплавильна піч (РУЗС, с. 168), плавальна магнітна головка (РУСНТ, с. 135), регульований гайковий ключ (РУЗС, с. 30), короткозамкнений електричний двигун (РУЗС, с. 165). Такі терміни-словосполучення виникають унаслідок ускладнення двокомпонентних структур через подальшу конкретизацію, що відбувається приєднанням означення до означуваного слова за вказівки на різновид поняття, названого словосполученням. У таких синтаксичних конструкціях перший прикметник (дієприкметник) виконує уточнювальну функцію. Наприклад, термін *обчислювальна машина* після приєднання до нього ще одного прикметника диференціюємо за певними ознаками: *обчислювальна машина* може бути *числова, електронна* (РУСІТ; СД).

3. Досить поширеною є група прикметник (дієприкметник) + іменник + іменник, у якій співіснують такі моделі: а) прикметник (дієприкметник) + іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку: *змішаний блок навантажування* (РУСІТ; СД), *долотчаста головка свердла* (РУСІТ; СД), *керувальне реле потужності* (РУЗС, с. 114), *гарячекатані листи сталі* (РУЗС, с. 33), *суцільнокований вал гідротурбіни* (РУЗС, с. 150), *швидкообертові деталі машин* (РУЗС, с. 20), *жакетне складання стрижнів* (РУЗС, с. 41), *шарнірна серга ресори* (РУЗС, с. 120); б) прикметник + іменник у називному відмінку + іменник в орудному відмінку, зокрема з прийменником: *ручне зварювання плавленням* (РУЗС, с. 117), *гайковий ключ з тріскачкою* (РУЗС, с. 30); в) дієприкметник + іменник у називному відмінку + іменник у знахідному відмінку, зокрема з прийменником: *затрачена робота на згинання* (РУЗС, с. 106); г) прикметник + іменник у називному відмінку + іменник у місцевому відмінку: *тягове навантаження на гаку* (РУЗС, с. 72). Такі тричленні структури є об'єктивними або атрибутивними термінами-словосполученнями, ускладненими прикметниками чи дієприкметниками, що уточнюють і деталізують двоскладні терміни.

4. Менш продуктивною є група іменник + іменник + іменник, у якій виокремлюємо такі моделі: а) іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку + іменник у родовому відмінку, зокрема з прийменниками: *аккумуляція носіїв заряду* (РУСІТ; СД), *автомат скидання палива* (РУСІТ; СД), *автомат регулювання температури* (РУНТС, с. 23), *муфта механізму подачі* (РУЗС, с. 70), *обмежувач моменту крутіння* (РУЗС, с. 82), *закид обертів гвинта* (РУСНТ, с. 183), *гребінка приймача тиску* (РУСНТ, с. 143), *прибоєць для вибивання труб* (РУСІТ; СД), *випробування без руйнування зразка* (РУЗС, с. 52); б) іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку + іменник у знахідному відмінку, зокрема з прийменниками: *центрування отворів під болти (прогоничі)* (РУЗС, с. 151), *межа міцності на розтягування* (РУЗС, с. 98), *межа міцності на зсув* (РУЗС, с. 98); в) іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку + іменник у місцевому відмінку: *циркуляція води в котлі* (РУЗС, с. 153), *жорсткість стрижня при згинанні* (РУЗС, с. 43), *момент опору при крутінні* (РУЗС, с. 68); г) іменник у називному відмінку + іменник в орудному відмінку + іменник в орудному

відмінку, зокрема з прийменником: *зварювання плавленням під флюсом* (РУЗС, с. 117); д) іменник у називному відмінку + іменник в орудному відмінку + іменник у місцевому відмінку, зокрема з прийменником: *гартування з охолодженням у воді, гартування з охолодженням у повітрі* (РУЗС, с. 45).

До малопродуктивних словотвірних моделей належать такі: прислівник + прикметник (дієприкметник) + іменник: *статично невизначена балка* (РУСІТ; CD), *абсолютно жорстке тіло* (ВМ, с. 15), *абсолютно тверде тіло* (ВМ, с. 15), *попередньо напружений бетон* (РУЗС, с. 18), *керовано скривлене свердління* (РУСІТ; CD); іменник + порядковий числівник + іменник: *тертя першого роду (виду), тертя другого роду (виду)* (РУЗС, с. 141).

Непродуктивними є моделі: порядковий числівник + прикметник + іменник: *другий задній міст* (РУЗС, с. 68); дієслово + іменник + іменник: *набирати колесо турбіни* (РУСІТ, с. 353). Кількісне обмеження таких термінів-словосполучень можна пояснити тим, що до їх складу входять прислівники й порядкові числівники, які перебувають на периферії сучасного термінотворення.

Значно менше в досліджуваній термінології представлено чотириккомпонентних номінативних одиниць. Дериваційною базою для їх творення переважно є трикомпонентні терміни-словосполучення.

Найчисельнішою серед чотириккомпонентних термінів-словосполучень є модель прикметник (дієприкметник) + іменник + прикметник (дієприкметник) + іменник, зокрема з прийменником: *виконавчий елемент автоматичного пристрою* (РУЗС, с. 52), *каскадні з'єднання електричних машин* (РУЗС, с. 55), *цифрове керування металорізальними верстатами* (РУЗС, с. 153), *чутливе полум'я газового пальника* (РУЗС, с. 155), *електричний двигун змінного струму* (РУЗС, с. 165), *ведена шестірня головної передачі* (РУЗС, с. 158), *електричний двигун з послідовним збудженням* (РУЗС, с. 165).

Варто підкреслити, що ця модель виникає внаслідок об'єднання двох двокомпонентних термінів-словосполучень в одне смислове та структурне ціле, наприклад: *електромашинний регулятор поперечного поля* (РУЗС, с. 151) (пор. бінарні терміни *електромашинний регулятор* і *поперечне поле*); *безалмазне виправлення шліфувальних кругів* (РУЗС, с. 15) (*безалмазне виправлення* та *шліфувальні круги*); *шаблонна обмотка електричних машин* (РУЗС, с. 156) (*шаблонна обмотка* й *електричні машини*). Зазначимо, що друга частина таких чотириккомпонентних номінативних одиниць має уточнювальний характер.

Ще одним способом творення названих термінів-словосполучень є додавання до трикомпонентного терміна прикметників – видових конкретизаторів, кваліфікаторів звужувального типу, наприклад: *генератор змінного струму – електричний генератор змінного струму* (РУЗС, с. 165), *двигун внутрішнього згоряння – чотиритактний двигун внутрішнього згоряння* (РУЗС, с. 155).

Інші моделі чотириккомпонентних термінів-словосполучень також творяться ускладненням трикомпонентних прикметниками (дієприкметниками), іменниками та прислівниками. Такі моделі репрезентовані меншою кількістю терміноодиниць: іменник + іменник + прикметник + іменник, зокрема з прийменниками: *форсування двигунів внутрішнього згоряння*

(РУЗС, с. 147), *електрозварювання дугою непрямої дії* (РУЗС, с. 168), *відпуск до одержання максимальної твердості* (РУЗС, с. 86), *процес розділення у важкому середовищі* (РУЗС, с. 104); іменник + прикметник + прикметник (дієприкметник) + іменник: *активування електродного зварювального дроту* (РУЗС, с. 9), *муфта непостійного замкненого типу* (РУЗС, с. 70); іменник + іменник + іменник, зокрема з прийменником: *ціанування поверхні деталей машин* (РУЗС, с. 152), *міцність кріплення гуми до металу* (РУЗС, с. 104); прикметник + іменник + іменник + іменник: *ламінарний рух потоку рідини* (РУЗС, с. 60); іменник + прикметник + іменник + іменник, зокрема з прийменником: *електрозварювання з примусовим формуванням шва* (РУЗС, с. 169); прикметник (дієприкметник) + прикметник + прикметник + іменник: *багатошвидкісний асинхронний електричний двигун* (РУЗС, с. 165), *активізована безцементна шлакова маса* (РУЗС, с. 160).

Поодинокими в досліджуваній терміносистемі є моделі: іменник + порядковий числівник + іменник + іменник, зокрема з прийменником: *формат у восьму частину аркуша* (РУЗС, с. 147); іменник + прислівник + іменник + іменник: *напруга вище межі втоми* (РУЗС, с. 174); прикметник + прикметник + іменник + іменник: *лінійна колова швидкість точки* (РУЗС, с. 61).

Термінів, що складаються з п'яти компонентів, у досліджуваній терміносистемі незначна кількість. Їх наявність можна пояснити неможливістю заміни стислішими конструкціями. Ці терміни також утворилися максимальним ускладненням терміноодиниць простішої структури, а тому для них характерні ті самі типи відношень, що й для чотирикомпонентних термінів-словосполучень.

У межах п'ятикомпонентних термінів-словосполучень виділяються такі словотвірні моделі: прикметник + іменник + іменник + прикметник + іменник: *активна лінія зачеплення зубчастої передачі* (РУЗС, с. 10); прикметник + іменник + прикметник + прикметник + іменник, зокрема з прийменником: *електричний двигун з подвійною білячою кліткою* (РУЗС, с. 166); прикметник + іменник + прислівник + дієприкметник + іменник, зокрема з прийменником: *електричний генератор з чітко виявленими полюсами* (РУЗС, с. 165), *електричний генератор з нечітко виявленими полюсами* (РУЗС, с. 165).

Як бачимо, багатокомпонентні одиниці відзначаються строкатістю частиномовної належності компонентів та порядком їх розміщення у межах терміна. Термінологічність таких словосполучень досягається уточненням чи конкретизацією значення, вираженого стрижневим іменником.

Функціонування в наукових текстах полікомпонентних термінологічних конструкцій, тенденція до збільшення їх кількості в останні роки актуалізує питання про межі складеного спеціального найменування.

Як відзначає В. П. Даниленко, терміни-словосполучення з великою кількістю складників не можна розцінювати як нормальне явище, як типові терміни [4, с. 133]. За спостереженнями термінолога, досить часто їх межі настільки розширюються, що до них відносять цілі вислови.

І. М. Волкова, В. М. Лейчик уважають, що довжина терміна повинна відповідати його завданню позначати поняття і виділяти його з ряду подіб-

них, тобто бути оптимальною і забезпечувати легкість його запам'ятовування та широкого застосування [2, с. 69; 8, с. 67].

На нашу думку, первинним у визначенні довжини терміна є його здатність бути цілісним позначенням наукового поняття, а потім кількісне наповнення компонентами, оскільки термін – це не просто слово, і точність його набагато важливіша за розмір. Ми повністю погоджуємось із твердженням Л. Д. Малевич про те, що складене найменування не повинно виходити за межі непередикативного сполучення слів, оскільки передикативні сполучення не виконують номінативної функції [9, с. 35].

Збільшення довжини словосполучень зумовлює певні труднощі у користуванні через їхню громіздкість. Довгі словосполучення здебільшого зберігаються тоді, коли ними рідко послуговуються. Якщо ж словосполучення використовують досить часто, воно зазвичай підлягає скороченню шляхом втрати окремих компонентів, тобто шляхом еліптизації. Проте довільне скорочення терміноодиниць часто зумовлює порушення однієї з вимог, що висуває сучасна мова науки й техніки до терміна, – точності терміна. Тому головне завдання під час унормування і стандартизації української наукової термінології будь-якої галузі – забезпечення оптимальної довжини багатоконпонентного терміна. Оптимальною довжиною терміна вважають таку, яка дає змогу досить точно передавати основні ознаки спеціального поняття.

Отже, лінгвістичний аналіз багатоконпонентних термінів-словосполучень загальнотехнічної галузі уможливив визначити їхні продуктивні моделі. В основу аналізованих номінативних термінологічних одиниць покладено просте двочленне словосполучення, а кожен новий компонент, виражений іменником чи прикметником у препозиції чи постпозиції, сприяє конкретизації багатоскладових термінотворень. Незважаючи на те, що багатоконпонентні терміни незручні в користуванні, їм притаманна максимальна точність – одна з основних ознак терміна. У перспективі дослідження – статистичний аналіз частотності функціонування багатоконпонентних термінів-словосполучень загальнотехнічної метамови у текстах різної жанрової належності.

1. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови. Синтаксис: підручник – К.: Либідь, 1993. – 468 с.
2. *Волкова И. Н.* Стандартизация научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 200 с.
3. *Годована М. П.* Словосполучення як джерело поповнення української термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Л.О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 101–103.
4. *Даниленко В. П.* Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
5. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови. Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
6. *Іващишин О. М.* Структурні особливості та семантична диференціація термінів-словосполучень у науково-технічних текстах // Іноземна філологія: Республ. міжвідом. зб. – 1996. – Вип. 109. – С. 41–44.

7. Козак Л. В. Українська електротехнічна термінологія (словотвірний аспект): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 2000. — 18 с.
8. Лейчик В. М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина // Вопросы языкознания. — 1981. — № 2. — С. 63–73.
9. Малевич Л. Д. Багатокомпонентні термінологічні одиниці і проблема їх кодифікації // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2009. — Вип. VIII. — С. 35–38.
10. Михайлишин Б. П. Усталеність як неодмінний показник складених термінів // Мовознавство. — 1999. — № 4–5. — С. 48–50.
11. Чуєшкова О. Про поняття оптимальної довжини терміна (на матеріалі економічної термінології) // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”, 2008. — № 620. — С. 95–99.
12. Чумак О. Г. Структурно-компонентна організація фінансово-бухгалтерських терміносполучень в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1998. — 21 с.
13. Шапран Д. Багатокомпонентні терміни в сучасній українській маркетинговій термінології: нормалізаційний аспект // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2009. — Вип. VIII. — С. 110–112.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

- ВМ — Войналович О., Моргунок В. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). — К.: Вирій, Сталкер, 1997. — 256 с.
- РУЗС — Російсько-український загальнотехнічний словник / Л. М. Мацько, І. Г. Трегуб, В. Ф. Христенко, І. В. Христенко. — К.: Вища школа, 1994. — 173 с.
- РУНТС — Російсько-український науково-технічний словник / В. Перхач, Б. Кінаш. — Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 1997. — 453 с.
- РУСПТ — Російсько-український словник з інженерних технологій / уклад. М. Ганіткевич, Б. Кінаш. — Львів: Ліга-Прес, 2004. — CD.
- РУСНТ — Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / В. В. Гейченко, В. М. Завірюха, О. О. Зеленюк та ін. — К.: Наук. думка, 1998. — 892 с.

L. V. Garashchenko

MULTICOMPONENT TERMINOLOGICAL UNITS OF GENERALLY-TECHNICAL TERM-SYSTEM

The article is devoted to the peculiarities of multicomponent term-combinations' formation in the generally-technical sphere. The most expanded multicomponent terms' structural models are thoroughly investigated as well.

К е у о р д с: generally-technical term-system, multicomponent term-combinations, term's length.